anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

Theodor W. Adorno
Minima moralia
Refleksije iz oštećenog života
1944–1947 (1951)
Četvrti deo, Dodatak I–X („Anhang“)
Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp Verlag, 1951.
Preveo i priredio: Aleksa Golijanin, 2009–2015.
aleksa.golijanin@gmail.com
http://anarhija-blok45.net
Zajednička arhiva
http://anarhisticka-biblioteka.net

ADORNO MINIMA MORALIA

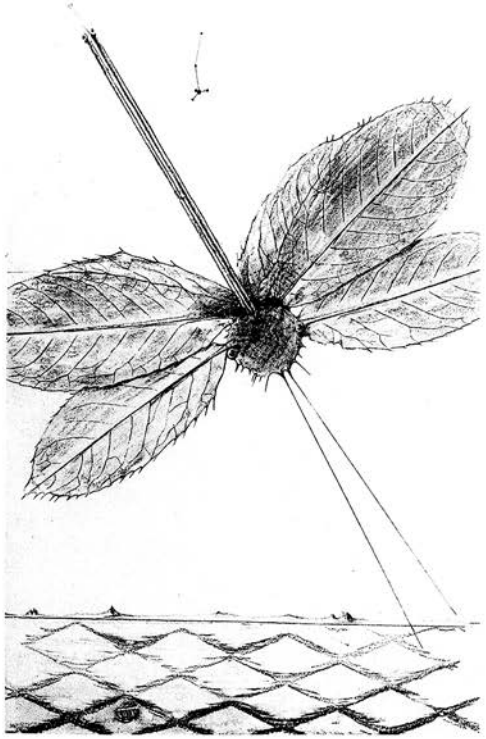

REFLEKSIJE IZ OŠTEĆENOG ŽIVOTA

4

Povezani tekstovi

Theodor W. Adorno (1903–1969)

Snovi: Protokoli 1934–1969 (knjiga)

Marginalije o teoriji i praksi (1969)

Rezignacija (1969)

Pismo prijatelju (1965)

http://anarhija-blok45.net

http://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/theodor-adorno

Teodor V. Adorno

MINIMA MORALIA

Refleksije iz oštećenog života

1944–1947 (1951)

Četvrti deo, *Dodatak* (I–X)

NOVI PREVOD/ RADNA VERZIJA

Theodor W. Adorno (1903–1969), *Minima Moralia: Reflexionen aus dem beschädigten Leben*, Suhrkamp Verlag, 1951.

Pored originala, korišćena su i dva engleska prevoda:

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, translated by E. F. N. Jephcott, New Left Books, 1974; Verso, 2005.

Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Reflections from Damaged Life*, translated by Dennis Redmond, 2005. Ovaj drugi prevod za sada postoji samo u elektronskom obliku i dostupniji je preko interneta, iako nije uvek i pouzdaniji:
http://members.efn.org/~dredmond/MinimaMoralia.html
https://www.marxists.org/reference/archive/adorno/1951/mm/

Preveo Aleksa Golijanin, 2009–2015.
Korekcije i sugestije: bata Neša.
Dragocena pomoć, u raznim detaljima: Rena, Slavica M. i Bojana.

ČETVRTI BUKLET (četvrto poglavlje knjige), *Dodatak*, I-X.

Na koricama: Max Ernst, frotaž „Les éclairs au-dessous de quatorze ans“, *Histoire Naturelle* (XXIV), 1926 (1925).

Foto: Theodor W. Adorno, 1910.

Ovo je novi prevod Adornove knjige *Minima moralia*. Do štampanog izdanja, ovaj prevod ima status radne verzije, a ceo tekst je pripremljen i kao serija bukleta, prema poglavljima iz knjige:

PRVI BUKLET (Prvi deo, 1944), *Posveta* i aforizmi 1-50

DRUGI BUKLET (1945), 51-100

TREĆI BUKLET (1946–1947), 101-153

ČETVRTI BUKLET, dodatak: 10 aforizama iz ranijih izdanja *Minima moralia*, koje je sam Adorno izostavio iz poslednjeg izdanja objavljenog za njegovog života, 1964.

AG, 2015.

drugom, a ne samo na njihovom izrabljivanju i ugnjetavanju. Zarobljeni radnici direktno zavise od onih koji to još uvek mogu da vide i kažu. Njihova mržnja prema intelektualcima se promenila u skladu s tim. Ona se svrstala uz preovlađujuće zdravorazumske stavove. Mase više ne mrze intelektualce zato što su izdali revoluciju već zato što bi je mogli želeti i tako otkriti do koje su im mere intelektualci potrebni. Čovečanstvo će preživeti samo ako se te krajnosti pomire.

Kraj Dodatka

I. *Key People*
II. *Zakonska stavka*
III. *Kako je oni vide*
IV. *Les Adieux*
V. *Pitanje časti*
VI. *Post festum*
VII. *Dođi bliže*
VIII. *Umanjena vrednost*
IX. *Prokrust*
X. *Preterivanja*

Redakcijski pogovor za „Dodatak“ tomu 4, *Sabranih dela* Teodora V. Adorna (*Gesammelte Schriften*, Band 4, *Minima moralia*, „Anhang“):

> Adornova knjiga *Minima moralia* je prvi put objavljena 1951, u izdanju *Suhrkamp Verlag* (Berlin-Frankfurt). *Surhkamp* je objavio drugo, redigovano izdanje, u Frankfurtu, 1962. Verzija iz poslednjih dve hiljade primeraka tog izdanja (7–9.000), iz 1964, poslednja je verzija teksta obavljena za autorovog života; ovaj reprint sledi to izdanje. Adorno je, u nekoliko navrata, izbacio iz rukopisa manji broj tekstova. Njegovi razlozi su varirali: ponekad se rukovodio ukupnom strukturom knjige, a ponekad nastojao da izbegne ponavljanje sadržaja. Pošto Adorno ni u kom slučaju nije hteo da se distancira od onoga što je napisao, urednik *Sabranih dela* veruje da je odluka da objavi ove do sada neobavljene tekstove, u obliku dodatka, ispravna.
>
> Rolf Tideman (Rolf Tiedemann),
> novembar, 1979.

dovana krajnostima, a ne njihov prosek. Nosioci tehničkog progresa, koji su sada samo mehanizovani mehaničari, dosegnuće, kroz razvoj svojih specijalizovanih umeća, tačku koju tehnika već nagoveštava, u kojoj će specijalizacija postati suvišna. Kada se njihova svest jednom preobrazi u čisto sredstvo, bez ikakvih kvalifikacija, možda će prestati da bude samo sredstvo i ustremiti se, sa svojom vezanošću za konkretne objekte, na poslednju spoljašnju barijeru; na svoje poslednje spone s postojećim stanjem, na poslednji fetišizam *status quo*, uključujući i onaj sopstveni, koji se rastvara kroz njenu radikalnu primenu kao instrumenta. Kada konačno odahne, možda će postati svesna raskoraka između svog racionalnog razvoja i iracionalnosti svojih sredstava, i početi da se ponaša u skladu s tim.

U isto vreme, međutim, proizvođači su više nego ikada upućeni na teoriju, za koju se ideja o pravednim uslovima razvija u vlastiti medijum, u doslednu misao, na osnovu neumoljivog samokriticizma. Klasnu podelu društva održavaju i oni koji se suprotstavljaju klasnom društvu: tragom šematske podele na fizički i mentalni rad, oni se dele na radnike i intelektualce. Ta podela oslabljuje praksu na koju inače poziva. To se ne može prevazići tek tako. Ali, dok se oni koji se profesionalno bave stvarima uma sve više pretvaraju u tehničare, sve veća neprozirnost kapitalističkog masovnog društva čini savez između intelektualaca, koji to još uvek jesu, i radnika, koji znaju da su radnici, još opravdanijim nego pre trideset godina. U to vreme, to jedinstvo su ugrožavali buržuji iz slobodnih profesija, koje je industrija odbacila i koji su pokušavali da ostvare neki uticaj kroz levičarsku aktivnost. Zajednica onih koji rade glavom i onih koji rade rukama zvučala je suviše umirujuće, i proleteri su, u duhovnom vođstvu koje su im preporučivale figure kao što je Kurt Hiler (Hiller), ispravno namirisali trik koje je klasnu borbu trebalo da stavi pod kontrolu upravo kroz takvu spiritualizaciju. Danas, kada je koncept proletarijata, neuzdrman u svojoj ekonomskoj suštini, toliko obavijen tehnologijom, da u najvećoj industrijskoj zemlji nema ni govora o proleterskoj kasnoj svesti, zadatak intelektualaca nije više da podsećaju obamrle na njihov najneposredniji interes, već da sa skinu veo sa očiju pametnjakovića, iluziju da kapitalizam, od kojeg privremeno imaju koristi, počiva na nečemu

va u njihovoj nemoći da se ospolje, pri čemu se ta neostvarivost vešto predstavlja kao svojstvena u apsolutnom smislu; sredstva kao „uslovi“ gole, besmislene egzistencije, koje, na osnovu njihove efikasnosti ili njenog nedostatka, treba razvrstati u bilo šta drugo, ali samo po sebi lišeno smisla. Ta okamenjena antiteza je dobra za svet koji ju je proizveo, ali ne i za napor da se on promeni. Solidarnost nas može navesti da podredimo ne samo svoje lične interese već i naše bolje uvide. Obrnuto, nasilje, manipulacija i lukave taktike ugrožavaju cilj kojem navodno služe i tako se svode na puka sredstva. Odatle nesigurnost svake tvrdnje o onima od kojih zavisi promena. Naime, pošto su sredstva i ciljevi zapravo podeljeni, subjekti prodora ne mogu se promišljati kao njihovo neposredovano jedinstvo. Ta podela se ne može nastaviti ni u teoriji, na osnovu očekivanja da bi to prosto mogli biti ili nosioci ciljeva ili neublažena sredstva. Disident koga vode samo ciljevi danas je, u svakom slučaju, tako duboko prezren i od prijatelja i od neprijatelja, kao „idealista“ i sanjar, da radije verujemo u iskupljujuću snagu njegove ekscentričnosti umesto da nemoćno potvrdimo njegovu nemoć. Naravno, ništa više vere se ne može imati ni u one koji se poistovećuju sa sredstvima; besubjektna bića, koja je istorijska nepravda lišila snage da je isprave, prilagođena tehnici i nezaposlenosti, sputana i zapuštena, koja je teško razlikovati od fašističkih uniformi: njihovo realno stanje negira ideju da bi se u njima mogao pronaći oslonac. Oba tipa su pozorišne maske klasnog društva, projektovane na noćno nebo budućnosti, a sama buržoazija se oduvek naslađivala njihovim greškama, ništa manje nego njihovom nepomirljivošću: s jedne strane, apstraktni apsolutisti, koji beznadežno pokušavaju da ostvare svoje fantazije, a s druge podljudska stvorenja, potomci beščašća, koje im nikada neće biti dopušteno da odbace.

Kako bi izbavitelji trebalo da izgledaju ne može se proreći, a da se njihova slika ne zakloni pogrešnom. Ono što se, međutim, može sagledati jeste kakvi neće biti: ni ličnosti, ni samo spletovi refleksa, već u najmanju ruku sinteza to dvoje, prekaljeni praktičari, sa osećajem za uzvišenije stvari. Kada konstitucija ljudskih bića sazri do prilagođenosti društvenim antagonizmima zaoštrenim do krajnosti, ljudska konstitucija dovoljna da te antagonizme drži pod kontrolom biće posre-

I. *Key people*[1]

Umišljeni tip, koji o sebi stiče neki sud samo kada dobije potvrdu za ulogu koju igra u kolektivima, koji to nisu, već postoje samo kolektiviteta radi; delegat s trakom (svastikom) oko ruke, vešti govornik, koji svoje izlaganje začinjava zdravim smislom za humor i najavljuje zaključak jednim „A sada bih voleo...“; dobrotvorna hijena i profesor koji leti s jednog kongresa na drugi – svi oni su nekada nailazili na podsmeh, kao naivčine, provincijalci i malograđani. Danas je svaka sličnost sa satirom iz XIX veka nestala; princip se, sa smrtnom ozbiljnošću, proširio s karikatura na celu buržoasku klasu. Ne samo da su njeni članovi podvrgnuti neprekidnoj društvenoj kontroli, kroz konkurenciju i kooptiranje u njihovim profesionalnim životima, već su se i njihovi privatni životi apsorbovali u postvarene formacije u koje su se svi međuljudski odnosi stvrdnuli. Razlozi su, pre svega, sirovo materijalni: samo oni kojima se dopusti da časno služe zajednici, takvoj kakva je, kojima uspe da stupe u neku priznatu grupu, makar to bila samo masonerija degenerisana u kuglaški klub, mogu steći poverenje koje dobro dođe u lovu na kupce i klijente, i koje može doneti neku sinekuru. Ugledni građanin se više ne može kvalifikovati samo na osnovu bankovnog računa, čak ni članarine koju plaća svojoj organizaciji; on mora da donira svoje srce i dušu, kao i svoje slobodno vreme, koje mu preostaje od nekog predatorskog posla, kao predsednik ili blagajnik komiteta, u koji je napola namamljen, a napola zakopan. Za njega više nema nade, osim obavezne klupske čitulje, kada ga sustigne srčani udar. Ne biti član nečega izaziva sumnju: kada tražite naturalizaciju, od vas se izričito zahteva da navedete u koja ste udruženja učlanjeni. To se, međutim – racionalizovano kao spremnost pojedinca da odbaci svoj egoizam i posveti se celini, koja, opet, nije ništa drugo

[1] *Eng.*, „Ključni ljudi“.

nego objektivizacija egoizama – odražava i na ponašanje ljudi. Nemoćna, u nadmoćnoj organizaciji, individua doživljava sebe samo kao nešto društveno posredovano. Institucije koje su stvorili ljudi se tako dodatno fetišizuju: pošto subjekti sebe vide samo kao eksponente institucija, ove poprimaju karakter nečeg bogom danog. Osećate se do srži kao doktorova supruga, član fakultetskog veća, predsednik komiteta verskih eksperata – slušao sam jednog nitkova koji je javno koristio tu frazu, a da to nikome nije bilo smešno – kao što biste se u neka druga vremena osećali kao član neke porodice ili plemena. Još jednom u svojoj svesti postajete ono što u svom biću inače jeste. U poređenju sa iluzijom o samodovoljnim i nezavisnim osobama u robnom društvu, ta svest je istinita. Zaista niste ništa drugo nego doktorova žena, član fakultetskog veća ili verski ekspert. Ali, kao pozitivitet, negativna istina postaje laž. Što je osećaj za društvenu podelu rada nefunkcionalniji, to se subjekt tvrdoglavije drži onoga što mu nameće njegova društvena sudbina. Otuđenost postaje bliskost, dehumanizacija ljudskost, a iščezavanje subjekta negova potvrda. Socijalizacija ljudskih bića danas ovekovečuje njihovu asocijalnost, a da ni oni asocijalni ne mogu da laskaju sebi da su ljudska bića.

II. *Zakonska stavka*

Ono što su nacisti uradili Jevrejima bilo je neizrecivo: jezik za to nema reči, zato što čak i masovno ubistvo, naspram njegove brižljive isplaniranosti, sistematičnosti i totalnosti, zvuči kao nešto iz starih, dobrih dana serijskih ubica. A opet treba pronaći izraz, ako bi njegove žrtve, u svakom slučaju, suviše brojne da bi se njihova imena mogla upamtiti, trebalo poštedeti prokletstva da ih se više niko ne seća. I tako je nastao engleski izraz „genocide“. Ali, time što je kodifikovano, kao u Međunarodnoj deklaraciji o ljudskim pravima, ono neizrecivo je, u ime protesta, postalo samerljivo. Time što je uzdignuto u koncept, njegova mogućnost je praktično priznata: kao institucije koju treba zabraniti, odbaciti, razmotriti. Jednog dana bi se na forumu Ujedinjenih nacija mogla povesti diskusija da li se neko novo zverstvo može svrstati u genocid, da li nacije imaju pravo na intervenciju, koje u svakom slučaju ne žele da iskoriste, i da li, s obzirom na neočekivane teškoće u praktičnoj

u istraživanje, na primer, uz dokaz da neki vatreni slušalac određenog programa ozbiljne muzike nije u stanju da se seti ni naslova komada koji je upravo odslušao, ona žanje samo skramu teorije za koju tvrdi da je dokazuje. Čak i kada bi neka grupa slušalaca, koja zadovoljava sve statističke kriterijume, znala sve naslove, to ne bi ništa više dokazivalo sam doživljaj muzike nego što, obrnuto, nepoznavanje naslova dokazuje njegovo nepostojanje. Regresija slušanja može se utvrditi samo iz društvene tendencije ka procesu potrošnje kao takvom i identifikovati u posebnim crtama. Ona se ne može zaključiti na osnovu proizvoljno izolovanih i zatim kvantifikovanih činova potrošnje. Praviti od njih meru spoznaje značilo bi pretpostaviti nestanak iskustva i postupati na „od iskustva oslobođen“ način u pokušaju analize promene iskustva: to je primitivni začarani krug. Kao beznadežna imitacija egzaktnih nauka, pored čijih rezultata društvene nauke deluju siromašno, istraživanje se prestrašeno hvata za postvareni odlivak životnih procesa, kao za garanciju korektnosti, dok bi njegov pravi zadatak, koji, samim tim, ne odgovara metodama istraživanja, bio da pokaže postvarenje života kroz kontradikcije svojstvene tim metodama.

X. *Preterivanja*

Oni koji su školovani u dijalektičkoj teoriji, suzdržavaju se od pozitivnih slika ispravnog društva, njegovih građana, čak i onih koji bi trebalo da ga ostvare. Odvraćaju ih stari tragovi; u retrospektivnoj izmaglici, sve društvene utopije, još od Platona, povezuje sumorna sličnost sa onim protiv čega su bile izmišljene. Skok u budućnost, pravo preko današnjih uslova, završava u prošlosti. Drugim rečima, ciljevi i sredstva ne mogu se formulisati odvojeno jedni od drugih. Dijalektika neće imati ništa sa parolom da prvo opravdava drugo, ma koliko to nekome ličilo na doktrinu o „lukavstvu uma“, niti, kad smo već kod toga, s potčinjavanjem individualne spontanosti partijskoj disciplini. Verovanje da bi slepu igru sredstava mogao da sumarno zameni suverenitet racionalnih ciljeva bilo je buržoaski utopizam. Sâma antiteza između sredstava i ciljeva je ono što treba kritikovati. I jedno i drugo je u buržoaskoj misli postvareno: ciljevi kao „ideje“, čija jalovost poči-

ono u čemu pakosni empiristički saboteri, čijom empirijom svakako ne upravljaju oni sami već kreatori budžeta, vide kao svoju prednost, kada iskrive usta u izraz koji bi trebalo da znači, „To mi je već poznato." Ali, ako nešto govori drugačije, što je doprinos za kojim naučnici navodno žude, oni to na isti način potcenjuju, samo zato što nije svima poznato: „Where is the evidence? (Gde je dokaz?)". Ako ovaj nedostaje, onda je to samo zaludno i dokono ispredanje misli, dok bi istraživanje trebalo da puca od života, kao neka reportaža. Te fatalne alternative vode u mrzovoljni defetizam. Ljudi se bave naukom sve dok se to nešto plaća. Ali, ne veruju ni u njen značaj, niti u obavezujući karakter njenih rezultata. Najradije bi sve to bacili u smeće, samo kada bi promena forme društvene organizacije učinila suvišnom, na primer, utvrđivanje statističkih proseka, u kojem se, kao predmetu njenog divljenja, formalna demokratija održava kao puko sujeverje istraživačkih biroa. Procedura zvaničnih društvenih nauka danas je tek nešto više od parodije biznisa, koji takvu nauku održava na površini i koristi samo kada mu je potrebna reklama. Ceo aparat knjigovodstva, administracije, godišnjih izveštaja i bilansa, važnih sastanaka i poslovnih putovanja, stavljen je u pokret da bi se komercijalni interesi prikazali kao opšta potreba, koja izvire iz najvećih dubina bića. Samovoljno odvijanje takvog kancelarijskog posla naziva se istraživanjem samo zato što nema ozbiljnog uticaja na materijalnu proizvodnju, pri čemu je još manje prevazilazi kao kritika. U tom istraživanju, duh ovog sveta poigrava se sa samim sobom, ali kao deca koja se igraju konduktera, prodajući karte koje ne vode nikud. Tvrdnja onih koje taj duh upošljava, kako će jednog dana ostvariti sintezu teorije i činjeničnog materijala, za šta im sada prosto nedostaje vremena, glup je izgovor koji im se vraća u lice kao prećutno priznanje prvenstva praktičnih obaveza. Monografije protkane tabelama teško da bi se ikada, uz pomoć misaonih operacija, mogle uzdići do teorije – osim na neki podrugljiv način. Kolegijalni lov sociološke „hipoteze" i „dokaza" je potera bez kraja, budući da svaka navodna hipoteza, ako uopšte ima neko teoretsko značenje, udara samo na fasadu puke činjeničnosti, koja se kroz zahtev za dokazima stalno obnavlja kao istraživanje. To da se muzika ne može zaista doživeti preko radija svakako je skromna teoretska ideja; ali, prevedena

primeni celog koncepta, genocid treba izbaciti iz statuta. Malo posle toga, u naslovima sa unutrašnjih stranica, čitamo formulacije na jeziku novina: genocid u Istočnom Turkestanu[2] je praktično okončan.

III. *Kako je oni vide*

Ljudi su toliko manipulisali konceptom slobode, da se ovaj konačno sveo na pravo jačih i bogatijih da od slabijih i siromašnijih otimaju ono što im je još ostalo. Na pokušaje da se tu nešto promeni, gleda se kao na sramno mešanje u domen same individualnosti, koja se, po logici takve slobode, rasula u administrirano ništavilo. Ali, objektivni duh jezika to zna bolje. Nemački i engleski jezik rezervišu reč „slobodno" za stvari i usluge koje ne koštaju ništa. Pored toga što u sebi nosi kritiku političke ekonomije, to svedoči i o neslobodi prisutnoj u samom odnosu razmene; nema slobode, sve dok sve ima svoju cenu, a u postvarenom društvu stvari izuzete iz mehanizma cene postoje samo kao bedni ostaci. Kada se pažljivije pogledaju, vidi se, naravno, da i one obično imaju cenu, i da služe kao dodaci robama ili makar dominaciji: parkovi čine zatvore podnošljivijim, za one koji su u njima. Za ljude slobodnog, spontanog, spokojnog i nonšalantnog temperamenta, za one koji slobodu shvataju kao privilegiju na osnovu neslobode, jezik, međutim, već ima prikladnu reč: bestidnici.

IV. *Les Adieux*[3]

„Do viđenja" je u jezicima vekovima postojalo kao šuplja fraza. Sada to važi i za ljudske odnose. Opraštanje je zastarelo. Dvoje, koji su zajedno, mogu se rastati zato što neko od njih menja mesto boravka; ljudi ionako u svojim gradovima više nisu na svome, tako da, u skladu s krajnjom konsekvencom slobode kretanja, potpuno podređuju svoje živote, čak i prostorno, bilo kakvim povoljnijim uslovima koje mogu pronaći

[2] Istočni Turkestan ili Autonomna regija ujgurskog naroda Sinkjang (od 1955), u Kini. Adorno misli na sukobe iz perioda 1944–1949, posle kojih je ta oblast konačno postala deo NR Kine.

[3] *Fr.*, „Rastanci".

na tržištu rada. Onda je među njima gotovo ili se mogu opet sresti. Otići zauvek i zadržati ljubav, postalo je nepojmljivo. „O, rastanku, izvoru svih reči!“[4] Ali, izvor je presušio i iz njega više ne dopire ništa, osim „bye, bye“ ili „ta, ta“. Avionska pošta i kurirska služba rešavaju tehnički problem razdvojenosti, za one koji očekuju dragoceno pismo, pod uslovom da se odsutni partner nije otarasio svega što mu nije na dohvat ruke, kao balasta. Direktori vazduhoplovnih kompanija onda mogu da drže svečane govore o tome koliko su neizvesnosti i tuge uspeli da odagnaju od ljudi. Ali, za tradicionalno shvatanje ljudskosti, likvidacija rastanaka je pitanje života i smrti. Ko bi još mogao da voli, ako se isključi onaj momenat kada se drugo telesno biće opaža kao slika u kojoj se sažima ceo kontinuitet života, kao u nekom zrelom plodu? Šta bi bila nada, da nije udaljenosti? Ljudskost je značila svest o prisustvu onoga što nije prisutno, koja isparava u uslovima koji svemu odsutnom daju privid opipljivosti, uz pomoć nečeg prisutnog i neposrednog, i koji zato znaju samo za prezir prema onima kojima taj privid nije dovoljan. Ali, insistiranje na unutrašnjoj mogućnosti rastanka, pri njegovoj pragmatičnoj nemogućnosti, bilo bi laž, zato što se ono unutrašnje ne odvija u sebi već u odnosu na objektivitet, tako da bi „internalizacija“ neke ruševne spoljašnjost naškodila sâmoj unutrašnjosti, koja može da se osloni samo na svoj vlastiti plamen. Obnavljanje tih gestova mogli bi da sledi primer profesora nemačke književnosti, koji na Badnje veče na trenutak podižu svoju usnulu decu pred okićenom jelkom, da bi prizvali *déjà vu* i uronili ih u mit. Neko zrelo čovečanstvo prevazići će, na pozitivan način, vlastito shvatanje naglašeno ljudskog. Inače će njegova apsolutna negacija, neljudskost, odneti pobedu.

V. *Pitanje časti*

Muškarci su, u odnosu na žene, preuzeli na sebe obavezu diskrecije, kao načina da se brutalnost nasilja prikaže ublaženom, a kontrola kao odnos uzajamnih ustupaka. Pošto su promiskuitet stavili van zakona, da bi osigurali ženu kao vlasništvo, iako im je promiskuitetnost i dalje potrebna da njihovo vlastito odricanje ne bi postalo nepodno-

[4] „O Abschied, Brunnen aller Worte!“, stihovi iz pesme, Franza Werfela (1890–1945), „Abschied. Ein Fragment (Rastanak. Jedan fragment)“, 1915.

kasnom. Koncept opsesivne ideje (*idée fixe*) ne odnosi se samo na neko odstupanje već predstavlja sastavni deo same teorije, totalnu pretenziju nečeg zasebnog, koja se javlja čim se neki pojedinačni momenat zahvati izolovano. Ideje koje se bave svojim suprotnostima nisu izuzetak. Čak su i najuzvišenije ideje otvorene za, u najmanju ruku, postvarena tumačenja. U tom pogledu, one kao da se potajno povinuju zahtevima robnog društva. Opsesivna ideja, slično maniji gonjenja, obično se bavi dodeljivanjem krivice. Sistematičnost manije ne vidi dalje od sistema manije, od vela društvene celine. Zato cilja na samo jedan princip: Ruso na „civilizaciju“, Frojd na „Edipov kompleks“, Niče na ozlojeđenost slabih. Ako teorija i ne spada u tu vrstu, ona se i dalje može videti kao paranoidna. Reći kako neko, u najužem smislu, drži do ove ili one teorije, već podrazumeva tvrdoglavo, zadrto iznošenje konačne istine o zlu, imuno na samopromišljanje. Mislioci potpuno lišeni tog paranoidnog elementa – jedan od njih je i Georg Zimel, mada je on od tog nedostatka napravio čudotvorni lek – nemaju uticaja i ubrzo bivaju zaboravljeni. To ni u kom slučaju ne znači njihovu superiornost. Ako se istina definiše kao nešto krajnje neparanoidno, onda bi ona u isto vreme bila i nešto krajnje nemoćno i u sukobu sa samim sobom, ukoliko i praksu navodi kao svoj element. Ali, tada ne bi mogla ni da razvije čvrstu strukturu značenja: bekstvo od opsesivne ideje postaje bekstvo od misli. Misao očišćena od svega opsesivnog, dosledni empirizam, i sama postaje opsesivna i žrtvuje ideju istine, koja je kod empirista ionako stajala loše. S tog stanovišta, i na dijalektiku treba gledati kao na pokušaj da se izbegne ili–ili. To je pokušaj da se spasu istrajnost, odlučnost i doslednost teorije, a da se ona pri tom ne prepusti iluziji.

IX. *Prokrust*

Gušenje misli vodi u baratanje skoro neizbežnim alternativama. Ono što je empirijski potpuno potvrđeno, što je prošlo sve provere koje je nalagala konkurencija, uvek se može predvideti uz sasvim skromnu upotrebu razuma. Pitanja su toliko usitnjena da se iz njih jedva može izvući nešto više od činjenice da je procenat obolelih od tuberkuloze veći u sirotinjskim četvrtima nego na Park aveniji. To je

unutrašnja, inače obuzdavana dinamika, koja sada ugrožava objektivni i konkretni aspekt odnosa. Strah i užas takvih trenutaka psiholozi mogu lako da osude kao neurotične i ukažu na njihovu nesrazmeru sa objektivnom težinom odnosa. Svako ko se tako lako uznemiri zaista je „nerealističan", i svojom zavisnošću od burnih reakcija na sopstvenu subjektivnost odaje svoje neuspešno prilagođavanje. Ali, samo kada neko na promenu tona u glasu onog drugog reaguje s očajem, odnos je spontan, kao što bi između slobodnih ljudi i trebalo da bude, iako, iz istog razloga, postaje mučenje, koje uz to poprima i dašak narcisizma, u svojoj privrženosti ideji neposrednosti, u svom nemoćnom protestu protiv hladnoće. Neurotična reakcija odgovara pravom stanju stvari, dok je ona realistična već otpisala odnos kao mrtav. Čišćenje ljudi od mutnih i nemoćnih afekata direktno je srazmerno napredovanju dehumanizacije.

VIII. *Umanjena vrednost*

Kandinski je 1912. pisao: „Pošto je 'konačno pronašao svoju formu', umetnik misli kako sada može na miru da nastavi sa svojim umetničkim radom. Nažalost, obično ne uspeva da primeti kako upravo od tog trenutka ('na miru') vrlo brzo počinje da gubi formu koju je konačno pronašao."[7] Isto je i sa spoznajom. Ona ne živi od zaliha. Svaka misao je polje sile, i kao što se udeo istine u nekom sudu ne može razdvojiti od njegove primene, tako su i jedine prave ideje one koje prevazilaze sopstvene teze. Pošto misao mora da rastvori skamenjeno viđenje predmeta, mentalni talog društvenog stvrdnjavanja, postvareni oblik koji leži u samoj misli, smatran za njen neotuđivi posed, suprotstavlja joj se svojim vlastitim značenjem. Čak se i mišljenje najekstremnijeg radikalizma falsifikuje čim na njemu počne da se insistira, tako što društvo spremno raspravlja o toj doktrini i time je apsorbuje. To, međutim, baca senku na sam koncept teorije. Nema nijedne koja, na osnovu same svoje konstitucije, kao utvrđene, povezane strukture, ne bi u sebi nosila momenat postvarenja: koja ne bi razvijala paranoidne crte. Upravo to je čini efi-

[7] Wassily Kandinsky, „Die Bilder" (ili, u nekim zbirkama, *„Die Bilder Schönbergs zerfallen in zwei Arten…"*), *Arnold Schönberg. Mit Beiträgen von Alban Berg et al.*, München, 1912.

šljivo, muškarci su ženama iz svoje klase, koje im se podaju van braka, dali prećutno obećanje da o tome neće pričati nijednom drugom muškarcu, niti ugroziti njihovu žensku reputaciju pred patrijarhalnim diktatom. Diskrecija je tako postala radosni izvor svake tajanstvenosti, znalački trijumf nad vladajućim silama, čak i trijumf poverenja, u kojem su se formirali ljudska otmenost i integritet. Pismo koje je Helderlin poslao svojoj majci, posle kobne frankfurtske katastrofe, u kojem ga ni krajnji očaj nije naveo da nagovesti razloge za prekid odnosa sa g. Gontardom ili da makar spomene Diotinino ime, pri čemu je žestina strasti prešla samo u ojađene reči o gubitku učenice koja je bila njegovo najmilije dete[5] – to pismo uzdiže snagu učtivog ćutanja u užareno osećanje i pravi od njega izraz nepodnošljivog sukoba između prava ljudskih bića i prava onoga što jeste. Ali, ako usred opšte neslobode svaka crta ljudskosti koja uspe da se od nje otme postaje dvosmislena, onda to važi i za mušku diskreciju, koja navodno može biti samo plemenita. Ona se, naime, izokreće u sredstvo za osvetu žene zbog njene potlačenosti. To što muškarci moraju da između sebe ćute, to što cela erotska sfera poprima sve veću dozu tajanstvenosti što su ljudi obzirniji i vaspitaniji, pruža ženama razne mogućnosti, od komotnih laži do lukavih i neometanih neverstava, i osuđuje džentlmena na ulogu budale. Žene iz više klase su ovladale celom tehnikom izolovanja, držanja muškaraca na uzici i konačno, svesnog razdvajanja svih sfera osećanja, ponašanja i vrednovanja, u čemu se muška podela rada groteskno reprodukuje. To im omogućava da bezbedno manipulišu čak i najosetljivijim situacijama – iako po cenu upravo one neposrednosti za koju žene veruju da im tako dobro pristaje. Muškarci iz tvoga izvlače sopstvene zaključke i dele onu pakosnu *sous-entendu* (insinuaciju) da su žene prosto takve. Namigivanje koje kaže kako

[5] Aluzija na Helderlinovu vezu sa Suzetom Gontard (Susette Borkenstein Gontard, 1769–1802), kćerkom bankara Jakoba Gontarda (Jakob Friedrich Gontard), koju je Helderlin, kao privatni učitelj, podučavao za vreme svog boravka u Frankfurtu, 1796–1798. Suzeta je ušla u njegovu poeziju kao Diotima, a bila je i glavna inspiracija za njegov čuveni roman *Hiperion* (Hyperion oder Der Eremit in Griechenland, 1797–1799).

Così fan tutte („sve tako čine“)[6] zaboravlja na svaku diskreciju, iako nijedno ime ne biva pomenuto, pored toga što služi kao opravdanje za uverenje da svaka žena koja se oslanja na kavaljerstvo svog ljubavnika neminovno krši poverenje koje ovaj polaže u nju. Dama, koja to zaista jeste, i koja ne želi da od otmenosti pravi detinjastu igru pukog pozerstva, zato nema drugog izbora osim da na svoju ruku odbaci narušeni princip diskrecije i da otvoreno, bez stida, pokaže svoju ljubav. Ali, ko ima dovoljno snage za tako nešto?

VI. *Post festum*

Patnja zbog slabljenja erotskog odnosa nije, za šta ona samu sebe smatra, samo strah od povlačenja voljene osobe, niti ona vrsta narcisističke melanholije koju je tako upečatljivo opisao Frojd. Ona uključuje i strah od prolaznosti sopstvenih osećanja. Za spontane impulse ostalo je tako malo mesta, da ih svako ko ih još uopšte ima doživljava kao radost i blagodet, čak i kada izazivaju patnju, kao poslednje, bolne tragove neposrednosti, tog poseda koji treba žilavo braniti, da se ne bismo opet pretvorili u stvari. Strah od ljubavi prema drugome je, nema sumnje, veći nego strah od gubitka njegove ljubavi. Ideja koja se nudi kao uteha, kako za koju godinu nećemo više razumeti svoju strast i da ćemo voljenu ženu moći da sretnemo u nečijem društvu s tek prolaznom, začuđenom radoznalošću, može da razljuti utešenog preko svake mere. Pomisao da bi strast, koja razbija kontekst racionalne korisnosti i koja kao da pomaže sopstvu da pobegne iz svog monadološkog zatvora, trebalo da bude nešto relativno, što se iz nekog sramnog razloga može ponovo uklopiti u individualni život, jeste krajnje svetogrđe. A opet, sama strast, time što oseća neizbrisivu granicu između dvoje ljudi, neizbežno je prisiljena da promišlja taj momenat i da tako, ispunjena njime, prepozna ništavnost svoje ispunjenosti. U stvari, uvek osećamo tu uzaludnost; sreća počiva u apsurdnoj nadi da će nas nešto odneti, i svaki put kada bi stvari krenule loše, to bi bilo poslednji put, to bi bila smrt. Prolaznost onoga u čemu je život skoncentrisan do krajnjih granica, probija upravo u toj krajnjoj

[6] Mocartova opera, *Così fan tutte, ossia La scuola degli amanti* (Sve tako čine ili škola za zaljubljene), iz 1790.

koncentraciji. Iznad svega ostalog, nesrećni ljubavnik će morati da prizna kako je upravo tamo gde je mislio da zaboravlja na sebe, voleo samo sebe. Nikakva direktnost ne vodi van grešnog kruga prirodnog, osim refleksije o tome koliko je on zatvoren.

VII. *Dođi bliže*

Rascep na spoljašnje i unutrašnje, u kojem individualni subjekt stiče osećaj o dominaciji razmenske vrednosti, utiče i na ono što bi trebalo da bude sfera neposrednosti, čak i na one odnose koji ne uključuju nikakve materijalne interese. Svaki od njih ima dvostruku istoriju. To što se, kao ono treće između dvoje ljudi, okreću od puke unutrašnjosti i opredmećuju u oblicima, navikama i obavezama, daje tim odnosima otpornost. Njihova ozbiljnost i odgovornost delimično leže u tome što ne podležu svakom impulsu, već se nameću kao nešto čvrsto i postojano, nasuprot individualnoj psihologiji. To, međutim, ne ukida ono što se dešava u svakom pojedincu: ne samo raspoloženja, sklonosti i averzije već, iznad svega, sve reakcije na ponašanje drugog. I ta unutrašnja istorija se utoliko više nameće ukoliko je granicu između onog unutrašnjeg i spoljašnjeg teže utvrditi. Rizik od skrivenog opadanja odnosa skoro uvek nastaje kada strane koje su u njega uključene, navodno ili stvarno, nađu da je postao „pretežak“. Suviše su slabe u svom rvanju sa stvarnošću, preopterećene, da bi s dovoljno ljubavne odlučnosti održale odnos, čisto radi njega samog. U sferi praktičnog, svaki odnos dostojan ljudskih bića poprima crtu nečeg luksuznog. Niko to zaista ne može da priušti sebi, a ozlojeđenost time izbija u kritičnim situacijama. Pošto znamo da nešto istinito mora biti takvo u svakom trenutku, onda u svakom trenutku klonulosti imamo osećaj da se sve ruši. To se i dalje može osetiti kada odnos zakloni njegova objektivizirana forma. Neizbežna podvojenost na spoljašnje i unutrašnje ugrožava upravo one autentične, emotivno nabijene odnose. Ako je subjekt duboko uronjen u odnos čiji ga otuđeni aspekt, iz dobrih razloga, sprečava da se prepusti svom impulsu, onda se odnos pretvara u neprekidnu patnju i time biva ugrožen. Apsurdni značaj koji se pridaje sitnicama, kao što su propušteni telefonski poziv, kruti stisak ruke, korišćenje neke otrcane fraze, izvire iz toga što se u njima manifestuje